

безвиході. “Але та ж нестямність у вірі допомогла вижити, вистояти, винести все, що накреслено було долею”.¹¹

Насамкінець зазначимо, що процес осягнення релігійної віри, попри всю його розмаїтість, містить потужний духовний потенціал, який спонукає особистість до невпинної жаги самовизначення, до великої внутрішньої зосередженості і душевних випробувань. І ця унікальна життєва подорож особистості в царину духовного виводить її за межі “Я”, дозволяє здійснити прорив в сферу Абсолютного, Божественного.

*О. Туренко** (м. Донецьк)

МІФОЛОГІЧНЕ СВІТОВІДЧУТТЯ СТРАХУ І ЖАХУ В АНТИЧНИЙ ПЕРІОД**

Проблема місця й значення феноменів страху й жаху у світовідчутті людини має свою довгу, але не досліджену історію в науці. Починаючи з античної філософії, ці феномени (особливо страх) розглядалися як відчуття, що залежать від об'єктно-суб'єктивного сприйняття людиною явищ соціокультурного життя суспільства. Однак самобутньої наукової гіпотези феномену та її обґрунтування жоден з античних авторів не висунув. У Новий час в науковому обігу й повсякденному світогляді страх постав суто як натурально-фізіологічна (механічно-матеріалістична) реакція нервової системи людини на зовнішню небезпеку. З періоду виділення психології в окрему науку й під впливом досягнень експериментальної психофізіології початку ХХ ст. така домінанта усвідомлення страху остаточно утвердилася й домінує в сучасному західноєвропейському світогляді.

Інше подання феноменів страху й жаху, слідом за Б.Паскалем, обґрунтував С.Кьєркегор (Angst) і представники екзистенційної філософії (М.Гайдеггер, Ж.-П.Сартр, К.Ясперс). Всі згадані філософи розглядали страх як онто-психологічний феномен людського буття, що має ключове значення в соціокультурних процесах цивілізації. Близьке

¹¹ Песков В.М. Таежный тупик: Докум. повесть.- М.: Мол.гвардия, 1990.- С. 195.

* Туренко О.С. – кандидат філософських наук, доцент кафедри Соціальних дисциплін Донецького інституту соціальної освіти.

** © Туренко О.С., 2005

до екзистенційного бачення місця страху в розвитку людської культури було закладене в різних напрямках психоаналізу (З.Фройд, О.Ранк, К.Г.Юнг), а також в соціо-психологічних теоріях Г.Лебона, Е.Канетті, С.Московічі. Значення феномена страху в історичному процесі було обґрунтоване одним із засновників школи “Аналів” Л.Февром і продовжене Ж.Делюмо, Ж.Мореном.

Радянська наука прийняла першу світоглядну позицію, тобто розглянула страх тільки як негативну суб'єктивно-психологічну реакцію (стан), яку можна вивчати лише в рамках вузьких психофізіологічних досліджень. Винятком була “теорія страху”, яка однобічно пояснювала походження релігії й стала, незважаючи на неглибоке наукове обґрунтування, ідеологічною міфологією радянського атеїзму. У цілому ж, проблема соціокультурного значення феномена страху стає в радянській науці, з політико-ідеологічних причин, не кон'юнктурною. Однак тема страху в соціокультурному й онто-аксіологічному контексті розроблялася російськими філософами й культурологами (Н.Бердяєвим, Вяч. Івановим, К.Леонтьєвим, О.Лосєвим, Л.Шестовим) і продовжила свій розвиток у радянській науці (М.Бахтін, П.Гайденко, П.Гуревич, Ю.Лотман). Незважаючи на стійкий інтерес до даної теми, тільки зараз формуються нові теоретично-методологічні підходи до розгляду страху і жаху, як соціокультурних й онто-психологічних феноменів.

Спираючись на міждисциплінарне дослідження феноменів страху й жаху, можна розкрити їх приховану онтологічну природу й аксіологічне значення для культурно-історичного розвитку людства, для усвідомлення й розуміння себе у світі. Сприйняття свого внутрішнього світу людина починає із процесу філогенезу й онтогенезу, з ранньої історії людства. Без сумніву, у первісному світовідчутті страх і жах грали одну із ключових ролей у становленні перших соціокультурних феноменів (прасимволів) і структурних компонентів колективної (міфологічної) свідомості, які були закладені в основу розвитку ранніх цивілізацій, як у зовнішні соціально-культурні інститути, так і внутрішні компоненти колективного позасвідомого. Автор вже розглядав дискусійні питання значення й місця страху у світогляді первісної людини й у період ранніх цивілізацій Близького Сходу [Туренко О. Страх як соціально-культурний феномен періоду ранніх цивілізацій Близького Сходу // Сходознавство.- 2002.- №13-14. Туренко О. Значення феномена страху в міфо-релігійному світогляді первісної людини (за аналітичною психологією К.Г.Юнга) // Історія релігій в Україні]. Однак, для

західноєвропейського світогляду й світовідчуття основним фактором є усвідомлення феноменів страху й жаху в період античності. Розкриттю внутрішнього змісту, онто-психологічного значення феноменів страху й жаху в античному світовідчутті та їх класифікації присвячена дана стаття.

Слід зазначити, що автор розглядає міфологію не лише як символ або алегорію, а перш за все як емоційно забарвлене подвійне усвідомлення феноменів світу. Сильні, некеровані афекти людини чуттєво повставали перед її ще слабкою і не стійкою свідомістю. Звичайно, такий акт усвідомлення своїх відчуттів викликав нову, більш сильну хвилю захоплюючих свідомість емоцій. Одним із можливих способів “спасіння” від афективних станів була позасвідомо проєкція їх в окремі зооморфні образи міфологічного світу, що існують незалежно від людини і керують її поведінкою.

Відтак, міфологія, як синкретична форма свідомості, була відображенням дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій і натхненних істот, які вважалися реальними. Проте в сучасній науці залишилась майже непоміченою теза, про те, що перші персоніфікації відбувалися завдяки опредмеченню окремих афектів самої людини. Така персоніфікація створювала перші преанімістичні образи демонів і переносила їх на реальні предмети природи, які зливалися з химерно-жахочими, зооморфними символами стихій та космічних сил. Прикладом може служити індоєвропейський образ грифона у формі Дракара та Семаргла – символів, в яких вкладене першовідчуття й усвідомлення відношення архаїчної людини до світу.

Перші письмові згадки та характеристики феноменів Страху й Жаху ми зустрічаємо в добутокках ранніх античних авторів VIII-VI ст. до н.е. Гомера, Гесіода та Есхіла. У Гомера ці феномени представлені як божества (давні рудименти), які персоніфікуються з аналогічною хатсько-хетською парою, що супроводжує чільних богів хетського пантеону – Сонця й Грози. В “Іліаді” ці два божества супроводжують бога війни Арея: і тоді ж повелів він і Страху, і Жаху коней. Впругти, а сам покривався зброєю полум’ям озаренною (XV;119-120).

Світовідчуття іншого давньогрецького поета – Есхіла, на думку О.Лосева, було пронизано жахливістю. Есхіла цікавив сам феномен страху “як якась направленість чогось на щось, як самодостатня музика буття, як те, що живе само собою своєрідна процесуальна якість буття” [Лосев А.Ф. Форма – Стиль – Выражение.- М., 1995.- С.798]. Проте, світовідчуття Есхіла спиралось на більш глибоку історичну традицію, яку він мабуть не помічав, але

відштовхувався в своїй творчості. І хоча, відчуття страху Есхіл зображує головним чином епічно й лірично, але в його творах зустрічається більш архаїчні образи цього феномена. Так, в трагедії “Семеро проти Фів” богами Фобосу, як рівнозначному богами війни Арею служить спеціальний обряд жертвоприношення:

Так от. Завзятих сім воєначальників,
Бика забивши, кров у чорний щит злили
І, руки в ній змочивши, присягнулися
Аресу, Енію й жахному Фобосу,
Що спрагливій крові (42-46).

Варто згадати, що в архаїчний період давньогрецьке слово “космос” означало “військову шеренгу, ряд” і тільки з часом воно було переосмислене як “порядок”, “упорядкований світ”, “світопорядок”. Виходячи зі сказаного, можна припустити, що живий і гармонійно впорядкований космос стародавніх греків символічно був представлений в образі строго структурованої військової шеренги, де в центрі або спереду перебувала колісниця чільного бога (обранця богів та Долі на землі – героя), якого супроводжували його постійні атрибути, певні сили, демони – Страх і Жах. Вони символізували не лише відчуття присутності Смерті й випробування богів, але й щось значно ширше. Страх і Жах усвідомлювались як охоронці впорядкованого, структурно-обмеженого “ряду” у його вищих космічних межах. Сама ж битва в архаїчному суспільстві розглядалася як “божественний жереб”, виклик Долі, де два космоси-ряди організують щось нове, ще неіснуюче в соціумі, але це нове не повинне порушувати Єдиний, гармонійно впорядкований, Космос. Саме для збереження Вищої цілісності служать демони-боги Страх і Жах, що охороняють шлях у потойбічне, яке існує за межами Космосу.

В “Теогонії” Гесіода можна знайти логічне продовження висловленому припущенню. Давньогрецький поет пояснює походження богів Страху й Сум’яття: «Киферея, Щитодробителю Аресу Страх народила й Сум’яття, Жах, що вносять у густі фаланги мужів-ратоборців».

Цікавим тут є той факт, що матір’ю богів Страху (Фобоса), Сум’яття (яке можна трактувати як одне із вторинних властивостей сприйняття стародавнім греком бога Жаху-Деймоса) і їхньої сестри Гармонії була богиня любові Афродіта. Поєднання персоніфікованих почуттів любові, страху, жаху й гармонії в єдиний родовий ряд здається, на перший погляд, неприродно ірраціональним. Проте

ірраціональний характер цього об'єднання може бути з'ясованим завдяки дослідженням та ідеям К.Г.Юнга й О.Лосева.

На їхню думку, будь-яка міфологічна система має свої ранні шари історичного розвитку, які беруть початок від афективної, першоєдиної, хаотично-жіночої природи Великої Матері (в концепції Юнга колективного позасвідомого) й обов'язково мають своє продовження у відомих нам міфологічних зразках й амбівалентних символах культури. О.Лосев пише: “Афективний, преанімізм, що становив колись величезну епоху в історії людського світогляду, і надалі ніколи не зникав. Навіть у ті часи, коли він поступився місцем пластичному антропоморфізму, він усе ще залишався у вигляді дуже частих рудиментів, а в Римі навіть прогресував” [Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян.- М., 1996.- С.73].

Таким чином, боги Страх і Жах, ймовірно, були давніми анімістичними демонами, що виступали як “раптово діюча сила, про яку людині нічого невідомо” [Там само.- М., 1996.- С.72] і яку, за аналітичною психологією К.Юнга, можна визначити як сильний афект, нуминозное почуття зустрічі з архетипом колективного позасвідомого. Швейцарський психоаналітик зауважує: “з давніх пір емоція розуміється як одержимість, і тому ще сьогодні кажуть, що хтось скипів, розлютувався і одержимий або чортом, або якимсь злим духом, наче дехто подібний в нього проникнув” [Юнг К.Г. Божественный ребенок. Аналитическая психология и воспитания.- М., 1997.- С.294]. Певно, сильні емоції представлялися архаїчній людині (так і сучасникам) преанімістичними демонами у безликій, амбівалентній привабливо-лякаючій формі. Це – “миттєво виникаюча й миттєво зникаюча страшна й фатальна сила, про яку людина не має ніякого подання, що не може назвати на ім'я, і з якою не можна вступити ні в яке спілкування” [Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян.- С.69].

Саме такими якостями для раціональної свідомості характеризується сильний, незрозумілий, безпредметний афект страху або жаху, що охоплює людину перед всією величчю Універсума в момент інтуїтивного усвідомлення себе у світі. Такий стан в міфологічній свідомості визначається як присутність могутнього демона, якого спочатку зв'язують із більш давньою й могутньою персоніфікацією світу – Великою Жахаючою Матір'ю, і тільки згодом. Страх і Жах переносяться, як атрибути олімпійців, у раціонально-пояснювану сферу їхньої присутності – супроводжувати бога війни Арея на полі бою.

Якщо з'являється потреба, то олімпійці вдаються за допомогою до демонів Страху й Жаху. Наприклад, розпалюють ворожнечу й війну між троянцями й данайцями:

Їх збуджує Арей, а данаєв Паллада Афїна,

Жах насильницький, Страх і неситна сказом Звада

(“Іліада” IV, 439-440).

Ними може управляти не тільки бог війни Арей, але й інші боги Олімпу, Афїна й Аполлон (“Іліада” XV, 325-326). У цих випадках Гомер говорить про Страх і Жах як атрибути верховного бога стародавніх греків – Зевса:

Лайливим обладунком вона ополчалася до лайки жалюгідної.

Кинула біля персей егид, бахромою кошлатий,

Страшний очам, разючим Жахом весь оточений:

Там і Розбрат, і Могутність, і трепет, що біжать, Погоня,

Там і глава Горгони – чудовиська страшний образ,

Страшна, грізна, знамення Бога всесильного Зевса!

(“Іліада” V, 737-743)

Панування Афїни над божествами патріархального пантеону й сферою чоловічої діяльності (війною), свідчить про рудименти матріархального періоду давньогрецької міфології. Вірогідно, партеногене народження й статус богині-діві (далекій від функцій материнства, охоронниці роду та традицій родючості) надавали їй право панувати й використовувати неконтрольовані й жахливі атрибути свого батька – Страх та Жах. Інша справа Афродіта – мати зазначених демонів. Діти богині любові не служать своїй матері. Очевидно, не кожному богові дозволялося використовувати могутні атрибути, а тільки тим, хто володів цим сакральним-таємним правом. Тут ми повертаємося до питання про родовий взаємозв'язок страху, жаху, любові й гармонії, тобто неприборканості батька – бога війни, Арея.

Безмежність вольового початку Арея, нескінченне прагнення до руйнування було обмежено його протилежністю – любов'ю. Їхній незаконний (у рамках патріархального права) зв'язок призвів до народження наступної протилежності – Фобоса, Деймоса й Гармонії. На думку О.Лосева, Афродіта – богиня хнотична, древніша за Зевса, яка володіє космічними функціями й наповнює усім світом любов'ю [Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / Гл. ред. С.А.Токарев.- М., 1997., Т.1.- С.132]. Зевс – символ патріархального порядку у світі,

що передував пануванню матриархату й усвідомлювався стародавніми греками класичної епохи як період тератоморфних чудовиськ, хаосу й жаху. Найдавніший образ Афродіти внутрішньо поєднував у собі якості її пізнього коханого – Арея – його родової, близнечної частини (у трактуванні К.Г.Юнга вічно нерозлучна пара архетипів Аніма й Анімус). Їхні взаємини координуються законом взаємного руху назустріч і переливанням в іншу, раніше не існуючу якість – enautiodrovia.

Таким чином, перед нами одна з пізніх проєкцій Великої Жахаючої Матері, прародительки всього світу, Космосу. Однією з головних її якостей була позасвідомість вольових дій – народження нових, ще не існуючих компонентів хаотичного світу. Амбівалентна богиня, як передродове колективне позасвідоме, водночас сіяла нуминозні феномени світосприймання світу: любов, народження, страх невизначеності перед волею Долі та жах смерті. Преанімістичні демони Страх і Жак являють собою персоніфіковані абстрактні явища, породжені Єдиною, ще нерозщепленою свідомо-патріархальною природою любові й неприборканості, з метою впорядкувати хаотично існуючий світ – гармонізувати його.

Гармонія є основною якістю Космосу, де раніш хаотично-розчинені неупорядковані частини, оформляються в єдиних межах міри. У цьому випадку гармонія несе в собі дві крайності – жах, хаос, неприборканість, з одного боку, а з іншого – любов, надію й красу. Але феномени Страху й Жаху не тільки є внутрішніми компонентами Гармонії, які можуть переходити у свою протилежність, змінюючи конкретно-чуттєві образи. Ці два демони, афективні сили і начала, що панують над світовідчуванням людини, як їхньої протилежності, є стримуючими компонентами Цілого та живого Космосу, які не дають розійтися, розвалитися єдиній шерензі, упорядкованому ряду, обгороджуючи його окремі частки від первісного хаосу.

Зрештою, феномени Страху й Жаху оберігають Космос, людську свідомість від своєї ж внутрішньої якості та об'єднуються в єдине, нерозривно нерозчинене ціле, коли дві основні протилежності зливаються в “мегаточку” – в “Усе”. Це – ім'я бога Пана, що так само як і Афродіта має архаїчні коріння, уводячи людину в стан безпричинної паніки, втрати вольового контролю над своєю свідомістю й діями. Він панує опівдні, в момент завмирання дня, коли час і простір неначе зникають, втрачають свої грані розпізнання, здобуваючи стан абсолютної повноти зупиненого, застиглого буття у світовідчуванні людини. У такий момент свідомість втрачає свою

просторово-часову установку, психо-культурні бар'єри сприйняття світу руйнуються й людина повертається у свій минулий позасвідомий стан інтуїтивних-тваринних імпульсів, головним складовим компонентом яких є почуття страху, що змушує діяти людину у двох імпульсивно-афективних планах (втеча або агресія, які несуть психологічну розрядку й можуть “повернути” свідомості втрачену структурну рівновагу). Бог Пан з'являється не тільки в мирний час, але й у періоди війн, зберігаючи всі свої онто-психологічні якості, властиві міфологічному світовідчуванню.

Описання раціонально непоясненої, безпредметної паніки у формі лютої, звіриної агресії, ми зустрічаємо в “Історії” К.Тацита. Римський історик розповідав про “безпричинний страх”, що охопив римську армію Фабія Валента та призвів до різанини мирних, безвинних жителів галльського міста Диводура [Тацит К. Аннали. Малые произведения. История.- М., 2001.- С.559]. Геродот розповідає про іншу лінію поведінки – безпричинну панічну втечу: “Отут персами опанував такий страх, що вони кинулися бігти й зупинилися тільки стадіях в 60 [від міста]” (тобто, втеча тривало близько 11 км.) [Геродот. История.- М., 1999.- С. 302].

Нарешті, феномени Страх та Жак у світовідчутті давнього грека виступали модусами і символами протистояння людини, як свідомої істоти, перед Долею. Ця Космічна Сила підкоряє собі людину, примушує душу тремтіти. Перед її поглядом людина ціпеніє і перетворюється у річ, камінь, який ще “бачить життя”. Волею Долі кожен епічний герой чи цар стає оголено-відкритим, його раціонально-упорядкований, передбачений світ руйнується перед її ірраціональною, сліпою силою, яка водночас є випадковою і необхідною.

Людина відчувала “terror fati” перед передвічною безодньою та темним образом Жінки-Долі, що залишалася в античній міфології в архаїчних образах богинь Ананке, Мойри. Вони виступали в амбівалентній формі Долі-Згубниці, Долі-Помсти або Долі-Родительниці, Долі-Коханки. Потойбічний гул непередбаченої й невідвортної Долі, яку не можна умилостивити будь-якими жертвами і не побороти опором, предстала перед свідомістю та світовідчуттям людина античності. Вона титанічно й мужньо сприймала ірраціональну волю Долі з єдиним бажанням перервати жахливе відчуття всеохоплюючого Страху, здолати його через релігійно-містичні ритуали та катарсичне мистецтво.

В період еллінізму відчуття страху перед силою Доли позасвідомо трансформувалась в релігійно-етичні вчення (епікуреїзм, стоїцизм тощо), які пропагували методи протистояння Доли та подолання відчуття жаху перед її ірраціональною силою. В подальшому архаїчно-античний Страх та Жах Доли поєднувався з іудео-християнським концептом “страху Божого”, що віддавав рішення за життя і смерть людини на волю Господа.

Зазначені подання про страх і жах зберігали свій внутрішній зміст у світовідчутті й світогляді наступного періоду античності. Подібних до давньогрецького Фобоса й Деймосу богів ми зустрічаємо в давньоримському пантеоні. Так, від бога Тергога, пов'язаного з війною, залежала, за переконаннями римлян, доля бою. Плутарх свідчить, що засновник Риму Тезей, перш, ніж вступити до бою з амазонками, приніс жертву цьому богові: "Нарешті, Тезей, принісши, дотримуючись оракула, жертву Страхові, напав на ворогів" [Плутарх Избранные жизнеописания. В 2-х т.- Том I.- М., 1990.- С.46]. Такої ж традиції дотримувался і Олександр Македонський. Зі слів Плутарха, коли полководець готувався до битви з Дарієм при Гавгамелах, то “робив перед своїм наметом якісь таємні священні обряди й приносив жертви богові Фобосу” [Там само.- Том II.-С.394]. В римських жрецьких книгах (indigitamenta) Блідість і Страх виступають, як сили глибинних суспільних зворушень [Хейзинга Й Homo ludens. В тени завтрашнього дня – М., 1992.- С.159-160].

Персоніфікацію почуттів страху й жаху, як відгомонів найдавніших архаїчних уявлень, можна зустріти в “Метаморфозах” Овідія: З дому вийшла. При ней Ридання спутником було Смертний Жах, і Страх, та Божевілля з испуганим ликом (IV, 483-484).

Виходячи зі сказаного, можна виділити приблизну класифікацію феноменів Страху й Жаху в період античності:

- у світорозумінні й світовідчутті стародавніх греків Страх і Жах являли собою одухотворених істот, що мають самостійну природу демонів-богів;
- Страх і Жах не тільки супроводжували свого батька – бога війни Арея, але й були атрибутами головних олімпійців (Зевса, Аполлона, Афіни), у функції яких входило збереження свідомо впорядкованого, патріархально-структурного Космосу. Іншим олімпійським богам, які могли порушити гармонію Космосу, ці атрибути не довірялися. Так само Страх і Жах, як атрибути могутності

богів, не довірялися давньогрецьким царям, на відміну від царів (фараонів) ранніх цивілізацій Близького Сходу;

- демони Страху і Жаху мають давні преанімістичні коріння першосприйняття людиною світу. З цим пов'язані архаїчні форми міфології, які характеризуються хаотично-жіночим початком Великої Жахаючої матері (колективним позасвідомим людства);
- феномени Страху і Жаху включені у внутрішню і зовнішню структуру гармонійно влаштованого, живого Космосу. Вони відіграють потрібну функцію, виступаючи крайніми протилежностями доброго, позитивного, межами пізнаного й окультуреного світу, що зберігають його цілісність у гармонійній боротьбі протилежностей. І нарешті, вартовими, що руйнують повне злиття внутрішніх протилежностей Космосу в Єдину мегаточку – ущільнення існуючих компонентів світу “в Усе”, тобто феномени не дають зворотньому поверненню світу в первинний хаос, Ніщо;
- феномени Страху і Жаху виступали модусами світовідчуття античної людини перед першо-единою, передвічною жіночістю – Долею, Космічною Силою, жахаюча воля якої постійно височила над життям всього соціуму. Доля як ірраціональна сила руйнувала та підкоряла розумний світ людини й відкривала перед нею Ніщо.

Звичайно, подане бачення та класифікація феноменів страху та жаху в античний період не є остаточною. Автор спирався в своєму дослідженні лише на літературні джерела, де простежується факт персоніфікації феноменів, що вивчаються. Але за межею такого аналізу, залишився глибинний пласт схованих світовідчуттів людини античності, який ще потребує свого дослідження.